

CƏMIYYƏTDƏ İCTİMAİ SAĞLAMLIĞIN ROLU

THE ROLE OF PUBLIC HEALTH IN SOCIETY

Lətifə Mehdi-zadə

Bakı şəhəri, Azərbaycan Tibb Universiteti

II Müalicə-proflaktika fakültəsinin

221A-4b qrup tələbəsi

ÖZET

Sağlam cəmiyyətin formalaşması ictimai fəaliyyət olub təbəqəsindən, cinsindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsin mənəvi borcudur. İctimai sağlamlıq bəşəriyyətin sivilizasiyasına səbəb amillərdəndir. Fərdi və dövlət səviyyəsində aktuallığını qoruyub saxlayan bu problem tədqiqat sahəsinə çevrilməli və tibbin inkişafına öz bəhəsini verməlidir.

Diqqəti ictimai sağlamlığın əhəmiyyətinə yönəldən elmi araşdırmalardan biri də Tibb İnstitutu tərəfindən tədqiq edilən və 1988-ci ildə nəşr edilmiş "İctimai Sağlamlığın Gələcəyi" adlı hesabatıdır. Tədqiqat komitəsinin qarşısına qoyduğu ilk vəzifələrdən biri ictimai sağlamlığın tərifini yenidən araşdırmaq, bunun effektiv olması üçün ictimai sağlamlığın geniş şəkildə müəyyən edilməsi zəruriliyini əsaslandırmaq idi. Tədqiqat komitəsinin əsaslandırılmış tərfi dörd hissədən ibarətdir: ictimai səhiyyənin missiyası, mahiyyəti, təşkilati çərçivəsi və əsas funksiyaları. "İctimai Sağlamlığın Gələcəyi" ictimai sağlamlığın missiyasını "insanların sağlam ola biləcəyi şəraitin yaradılması, cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi" kimi müəyyən olunur. İctimai sağlamlığın mahiyyəti isə "xəstəliyin qarşısının alınmasına və sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş mütəşəkkil icma səyləridir". İctimai səhiyyənin təşkilati çərçivəsi "hökumətin rəsmi strukturu çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətləri, həm də özəl və könüllü təşkilatların və fərdlərin əlaqəli səylərini" əhatə edir. İctimai sağlamlıq üç əsas funksiyamı yerinə yetirir:

1. Qiymətləndirmə
2. Siyasət inkişafı
3. Təminat

İctimai sağlamlığı və onun funksiyalarını daha yaxşı dərk edilməsinin bir yolu onu tibbi təcrübə ilə müqayisə etməkdir. Tibb xəstələrlə fərdi məşğul olduğu halda, ictimai səhiyyə cəmiyyətə öz xəstəsi kimi baxır. Belə ki, ictimai səhiyyə əhalinin sağlamlığının keşiyində durur, tibb əsas diqqəti xəstələri sağaltmağa yönəldir. İctimai sağlamlıq isə xəstəliyin qarşısının alınması üçün tədbirlər görür. İctimai sağlamlıqla əlaqədar qərar qəbul etmək siyasətdən asılıdır. İcma tərəfindən qəbul edilməli olan ictimai səhiyyə müdaxilələri ilə bağlı qərarlar hökumətin fəaliyyətinə tələbi artırır və siyasət vasitəsilə həyata keçirilir .

Buna misal yeni tipli pnevmoniya COVID-19 koronavirus pandemiyasıdır. Virus Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına verilən məlumata əsasən Çinin mərkəzi Hubei əyalətinin Uhan şəhərində yerli Huanan ət və dəniz məhsulları bazarı ilə əlaqəli yerli sakinlərdə naməlum mənşəli pnevmoniya xəstəliyinin ilk aşkar edilmişdir. 2020-ci ilin mart ayından Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən dünyada pandemiya elan olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Operativ Qərargahının tətbiq etdiyi qabaqlayıcı profloktik epidemioloji tədbirlər (COVID-19 əleyhinə vaksin, maska taxmaq, sosial məsafənin gözlənilməsi, küçə və yaşayış məkanlarının dezinfeksiya edilməsi, gigiyenik qaydalara riayət) sayəsində mövcud məhdudiyətlər sanitariya-epidemioloji vəziyyətə uyğun olaraq yumşaldılır, karantin rejimindən mərhələli çıxış mexanizmləri tətbiq edilir.

Tibb İnstitutunun "İctimai Sağlamlığın Gələcəyi" adlı hesabatından da müəyyən edildiyi kimi ictimai sağlamlığın missiyası insanların sağlam ola biləcəyi şəraitin təmin edilməsində cəmiyyətin marağını təmin etməkdir.

Açar sözlər: ictimai sağlamlıq, ictimai səhiyyə, sanitar-epidemioloji, gigiyenik qaydalar

SUMMARY

The formation of a healthy society is a social activity and is the moral duty of everyone, regardless of class, gender, or race. Public health is one of the factors that lead to the civilization of mankind. This problem, which maintains its relevance at the individual and state level, has become a research field and has contributed to the development of medicine. One of the scientific studies that focused attention on the importance of public health was the Institute of Medicine's 1988 report entitled "The Future of Public Health." One of the first tasks of the study committee was to reexamine the definition of public health, justifying the need for a broad definition of public health to be effective. The study committee's rationale definition consists of four parts: the mission, nature, organizational framework, and core functions of public health. "The Future of Public Health" defines the mission of public health as "creating conditions where people can be healthy, ensuring the interests of society."

The essence of public health is "organized community efforts aimed at preventing disease and promoting health." The organizational framework of public health encompasses "activities carried out within the formal structure of government, as well as the related efforts of private and voluntary organizations and individuals." Public health has three main functions:

1. Evaluation
2. Policy development
3. Security

One way to better understand public health and its functions is to compare it to medical practice. While medicine deals with individual patients, public health treats society as its patient. Thus, public health care stands guard over the health of the population, while medicine focuses on curing patients. Public health takes measures to prevent disease.

Public health decision-making depends on politics. An example of this is the new type of pneumonia COVID-19 coronavirus pandemic. The virus was first detected in Wuhan, central China's Hubei province, in a case of pneumonia of unknown origin in local residents associated with the local Huanan meat and seafood market, according to the World Health Organization. A pandemic has been declared worldwide by the World Health Organization since March 2020. Thanks to the preventive prophylactic epidemiological measures implemented by the Operational Staff of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan (vaccine against COVID-19, wearing a mask, maintaining social distance, disinfecting streets and living spaces, observing hygienic rules), the existing restrictions are relaxed in accordance with the sanitary-epidemiological situation, from the quarantine regime phased exit mechanisms are applied.

As defined in the Institute of Medicine's report "The Future of Public Health," the mission of public health is to satisfy society's interest in providing conditions in which people can be healthy.

Keywords: public health, public health, sanitary-epidemiological, hygienic rules

Sağlam cəmiyyətin formalaşması ictimai fəaliyyət olub təbəqəsindən, cinsindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsin mənəvi borcudur. İctimai sağlamlıq bəşəriyyətin sivilizasiyasına səbəb amillərdəndir. Sosial mühiti müəyyən edən amillər də məhz, ictimai, maddi və mənəvi amillərdir. Fərdi və dövlət səviyyəsində aktuallığını qoruyub saxlayan bu problem tədqiqat sahəsinə çevrilmiş və tibbin inkişafına öz bəhəsini vermişdir.

Diqqəti ictimai sağlamlığın əhəmiyyətinə yönəldən elmi araşdırmalardan biri də Tibb İnstitutu tərəfindən tədqiq edilən və 1988-ci ildə nəşr edilmiş "İctimai Sağlamlığın Gələcəyi" adlı hesabatıdır.

Tədqiqat komitəsinin qarşısına qoyduğu ilk vəzifələrdən biri ictimai sağlamlığın tərifi yenidən araşdırmaq, bunun effektiv olması üçün ictimai sağlamlığın geniş şəkildə müəyyən edilməsi zəruriliyini əsaslandırmaq idi. Tədqiqat komitəsinin əsaslandırılmış tərifi dörd hissədən ibarətdir: ictimai səhiyyənin missiyası, mahiyyəti, təşkilati çərçivəsi və əsas funksiyaları. “İctimai Sağlamlığın Gələcəyi” ictimai sağlamlığın missiyasını “insanların sağlam ola biləcəyi şəraitin yaradılması, cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi” kimi müəyyən olunur. İctimai sağlamlığın mahiyyəti isə “xəstəliyin qarşısının alınmasına və sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş mütəşəkkil icma söyləridir”. İctimai səhiyyənin təşkilati çərçivəsi “hökumətin rəsmi strukturu çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətləri, həm də özəl və könüllü təşkilatların və fərdlərin əlaqəli söylərini” əhatə edir. İctimai sağlamlıq üç əsas funksiyayı yerinə yetirir:

1. Qiymətləndirmə
2. Siyasət inkişafı
3. Təminat

İctimai sağlamlığı və onun funksiyalarını daha yaxşı dərk edilməsinin bir yolu onu tibbi təcrübə ilə müqayisə etməkdir. Tibb xəstələrlə fərdi məşğul olduğu halda, ictimai səhiyyə cəmiyyətə öz xəstəsi kimi baxır. Belə ki, ictimai səhiyyə əhalinin sağlamlığının keşiyində durur, tibb əsas diqqəti xəstələri sağaltmağa yönəldir. İctimai sağlamlıq isə xəstəliyin qarşısının alınması üçün tədbirlər görür. İctimai sağlamlıqla əlaqədar qərar qəbul etmək siyasətdən asılıdır. İcma tərəfindən qəbul edilməli olan ictimai səhiyyə müdaxilələri ilə bağlı qərarlar hökumətin fəaliyyətinə tələbi artırır və siyasət vasitəsilə həyata keçirilir.

Profilaktika və Müdaxilə

İctimai səhiyyənin cəmiyyətdəki sağlamlıq problemlərinə yanaşması beş addımlı proses kimi təsvir edilmişdir:

1. Sağlamlıq problemini müəyyənləşdirmək;
2. Problemlə bağlı risk faktorlarını müəyyən etmək;
3. Problemin səbəbini idarə etmək və ya qarşısını almaq üçün icma səviyyəsində müdaxilələr hazırlamaq və sınaqdan keçirmək;
4. Əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması üçün müdaxilələrin həyata keçirilməsi;
5. Effektivliyini qiymətləndirmək üçün həmin müdaxilələrə nəzarət etmək (ATU. Mühazirə 2. İctimai sağlamlığın mahiyyəti).

Beləliklə, qarşısının alınmasının əsas vəzifəsi ya ictimai səhiyyə agentliyinin başladığı qiymətləndirmə prosesi, ya da qeyri-adi bir hadisə ilə bağlı ictimaiyyətin narahatçılığı ilə müəyyən edilmiş xüsusi problemlərin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuş müdaxilələri hazırlamaqdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının sağlamlığın qorunması hüququ 41-ci maddədə təsbit olunmuşdur. Dünyada geniş yayılmış süd vəzi xərçənginə qarşı maarifləndirmə tədbirləri Azərbaycanda əhali arasında həyata keçirilir. AZƏRTAC TƏBİB-in rəsmi xəbərinə istinadən Səhiyyə Nazirliyi, Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi (TƏBİB), Milli Onkologiya Mərkəzi və “Regional İnkişaf” İctimai Birliyinin birgə təşkilatçılığı ilə “Süd vəzi xərçəngi ilə mübarizə ayı” çərçivəsində regionlarda həyata keçirilən profllaktik müayinə və maarifləndirmə tədbirləri buna misaldır.

Buna misal yeni tipli pnevmoniya COVID-19 koronavirus pandemiyasıdır. Virus Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına verilən məlumata əsasən Çinin mərkəzi Hubei əyalətinin Uhan şəhərində yerli Huanan ət və dəniz məhsulları bazarı ilə əlaqəli yerli sakinlərdə naməlum mənşəli pnevmoniya xəstəliyinin ilk aşkar edilmişdir. 2020-ci ilin mart ayından Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən dünyada pandemiya elan olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Operativ Qərargahının tətbiq etdiyi qabaqalayıcı profllaktik epidemioloji tədbirlər (COVID-19 ələhinə vaksın, maska taxmaq, sosial məsafənin gözlənilməsi, küçə və yaşayış məkanlarının dezinfeksiya edilməsi, gigiyenik qaydalara riayət) sayəsində mövcud məhdudiyətlər sanitar-epidemioloji vəziyyətə uyğun olaraq yumşaldılır, karantin rejimindən mərhələli çıxış mexanizmləri tətbiq edilir.

İctimai sağlamlıq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının diqqət mərkəzindədir və daim səhiyyə sahəsində proqramlar hazırlayır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 1946-cı ildə Nyu-Yorkda keçirilən beynəlxalq səhiyyə konfransında yaradılmışdır. 7 aprel 1948-ci ildə təşkilatın nizamnaməsi qüvvəyə minmişdir. Universal Sağlamlıq Təminatının fəaliyyətinə profilaktika, müalicə, reabilitasiya və palliativ müalicənin tam spektri daxildir. Təşkilatın yaranma tarixi Ümumdünya Sağlamlıq Günü kimi qeyd olunur.

İctimai sağlamlıq tədbirləri və ya fəaliyyəti mübahisəlidir. Müxtəlif təsirlərdən gündəmə gəlməyə meyillidir. Buraya mənəvi və dini, iqtisadi, fərdi təsirlər aiddir. Hər bir təsirin arxasında insan faktoru olduğundan fərdi təsir aktuallığı saxlamaqdadır. Bu səbəbdən Birləşmiş Ştatlarda ictimai səhiyyə proqramlarında əsas diqqət insanların davranışlarına yönəldilir. Belə ki, ekologiyanın qorunmasından başlamış, məişət və gündəlik sağlam həyat tərzinə bənzər proseslər fərdi və ictimai xarakter daşıyır. Məsələn, meşələrin, çay və su hövzələrinin təmizliyi və təhlükəsizliyi, gündəlik gigiyenik qaydalara riayət etmək fərdi təsirlərdən qaynaqlayır. Sağlam ictimai mühit ekosistemin tarazlığından da asılıdır. Dünyada ekosistemin mövcudluğu dörd alt qrupa bölmək olar:

- Yer ekosisteminə yer üzərində və onun daxilindəki ekosistem, quru ekosistemi əhatə edən zəngin bitki örtüyü növləri aiddir.

Məsələn zolaqlarının salınması planetimizə böyük töhfə olduğu qədər, meşə yanğınlarının ekosistemə bir o qədər də zərəri vardır.

- Su ekosistemlərinə maye su əsaslı biotik və abiotik komponentlərin qarşılıqlı təsirini xarakterizə edən iki növ dəniz ekosistemi aiddir. Onların da mühiti duzlu su və şirin su ekosistemləridir.

Dənizlərə, su hövzələrinə sənaye və məişət çirkab sularının axıdılması, tullantıların atılması, qənaət etmədən sərfiyyat olunmuş su da su ekosisteminə və insan sağlamlığına vurlmuş zərərdir.

- Qarışıq ekosistemlərə ən azı iki mühiti, quru və su mühitini birləşdirir. Bu ekosistem hava mühitini də əhatə edir.

- İnsan ekosisteminin əsas xüsusiyyətinə insan amilindən asılı olan maddə və enerji mübadiləsi aiddir.

Günəş radiasiyası, hava, su və torpaq kimi bəzi abiotik amillər təbii olaraq iştirak etsə də, onlar əsasən insanlar tərəfindən idarə olunur.

İctimai sağlamlığın təminatında ekoloji terrorizmlə mübarizə əsas siyasi fəaliyyətdir. Adil Məmmədov Müdafiə Nazirliyinin tibb idarəsi, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru 17 noyabr 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi rəsmi elektron sahifəsində

“İşğal olunan ərazilərimizdə Ermənistanın ekoloji terroru və ətraf təbii mühit” adlı sərəfləhdə haqlı olaraq demişdir: “Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə fəal iştirak edən dövlətlər sırasındadır. Ölkəmizdə istər daxili, istərsə də xarici terrorizmə qarşı güclü mübarizə siyasəti yürüdülmür. Hər hansı bir dövlətdə ekoloji tarazlığın pozulmasına yönəldilən terror aktları ekosidin tərkib hissəsi olub, ekoloji problemlərin yaradılması məqsədini güdür. Ekoloji terrorizmin qarşısının alınmasında əsas məqsəd əhəlinin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ətraf mühitin qorunması və canlıların tələfatına yol verməkdir.

Hər hansı bir ölkə və yaxud şəxslər tərəfindən bilərəkdən digər ölkənin təbiətinə, flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə vurulan ziyan ekoloji terror hesab edilir.

1988-ci ildən başlayaraq ermənilərin və onlara havadarlıq edən qüvvələr tərəfindən Azərbaycana qarşı başlanan müharibə, torpaqlarımızın 30 ilə yaxın işğal altında qalması ilə nəticələnən, şəhər və kəndlərin dağıdılmasına, dinc əhəlinin genosidinə və eyni zamanda, bitki və heyvanlar aləminin məhv edilməsinə səbəb olub. Hərbi münaqişə və müharibə yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində aparıldığından atmosfer, su mənbələri və torpaqlarımız bioloji, kimyəvi və fiziki çirklənməyə məruz qalıb. Ermənistan bütövlükdə Qafqaz regionunda etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirən işğalçı dövlət olmaqla yanaşı, həm də mülki əhəliyə qarşı terror aktlarının həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayan və terroru dəstəkləyən bir dövlətdir. Ermənistan Respublikasının döyüşlər zamanı istifadəsi,

tətbiqi qadağan edilən müxtəlif növ döyüş sursatlarından və ballistik raketlərdən də dinc əhaliyə qarşı istifadə etməsi öz təsdiqini tapıb. Belə ki, istifadəsi və tətbiqi qadağan edilən OTR-21 "Toçka" və "Skad" bu kimi ballistik raketlərdən dinc əhaliyə qarşı (Gəncə, Mingəçevir, Bərdə, Tərtər) 2020-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında istifadə edilib.

Ermənistan 30 ilə yaxın müddət ərzində işğal edilən ərazilərin təbii sərvətlərinə və ətraf təbii mühitinə bərpası mümkün olmayan külli miqdarda ziyan vurub. İşğal olunan ərazilərin təbii sərvətləri işğalçı dövlətin himayədarlığı nəticəsində müxtəlif şirkətlər tərəfindən qanunsuz istismara məruz qalıb və talan edilib. Həmin ərazilərin ətraf təbii mühitinə vurulan ziyan, regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olub. İşğala məruz qalmış yaşayış məntəqələrimiz erməni silahlı birləşmələri tərəfindən qarət edilib, evlər dağıdılıb, su, elektrik, qaz və digər kommunikasiya xətləri isə tamamilə sıradan çıxarılıb. Respublika əhəmiyyətli dəmiryolu xətləri sökülüb və yararsız hala salınıb. Ümumiyyətlə, Ermənistan tərəfindən ekoloji terrora məruz qalan Azərbaycan əraziləri regional ekoloji fəlakət zonasına çevrilib. Ermənistan silahlı qüvvələri işğal etdiyi ərazilərdə ətraf təbii mühitin mühafizəsinə dair qəbul olunan beynəlxalq normativ hüquqi sənədlərə və qanunlara tərəfindən əməl edilməyib. Belə ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə monitoring zamanı təbii sərvətlərimizin talan edilməsinin, meşələrdə çoxillik qiymətli ağacların kəsilməsinin (daşınmasında Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətindən və ona məxsus olan hərbi texnikadan istifadə edilib) bir daha şahidi olduq. Qazax rayonu istiqamətində, Murov dağ silsiləsi boyu, Ağdərə istiqamətində Talış, Gülüstan, Baranbart meşə ərazisində 100 hektarlarla sahədə fıstıq, saqqız, göyüş, şam, palıd və s. çoxillik ağaclar kəsilib və Ermənistana daşınıb. Qeyd edilən ərazilərdə təmas xəttində meşə sərvətlərinin talan edilməsi işinə birbaşa işğalçı ordunun hərbi qulluqçuları tərəfindən rəhbərlik edilib. Düşmən tərəfindən döyüş mövqelərində hərbi hissələrin və hərbi texnikanın yerləşdirilməsi, mühəndis-istehkam qurğularının inşası, şəxsi heyətin və texnikanın manevr etməsi məqsədilə əlaqələndirici yolların çəkilişi, torpaq qazıntı işlərinin aparılması zamanı ağac və kolların qırılması, otlaq sahələrinin yandırılması və s. nəticəsində flora və faunaya ciddi ziyan dəyib. Həmin ərazilərdə düşmən ordusu tərəfindən görülən işlər Azərbaycan təbiətinin məhvinə səbəb olan ekoloji terror aktı kimi qiymətləndirilməlidir. 2020-ci ilin sentyabrında başlayan 44 günlük Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatması torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsinə, həm də ekoloji terror aktlarının həyata keçirilməsinə son qoydu. Müdafiə Nazirliyinin Tibb İdarəsinin ekoloq mütəxəssisləri döyüşlər zamanı azad edilən ərazilərə, eləcə də raket zərbələrinə məruz qalan Gəncə, Mingəçevir və Bərdə şəhərlərinə ezam olunaraq ekoloji monitorinqlər aparıb, torpaq və su mənbələrindən götürülən nümunələrin ekoloji laboratoriyada fiziki, kimyəvi və bioloji analizləri aparılıb. Monitoring zamanı işğaldan azad edilən rayon mərkəzlərinin, şəhər, qəsəbə və kəndlərin ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılması, yol kənarlarındakı ağac və kol bitkilərinin isə kəsilərək məhv edilməsi müəyyənləşdirilib. Qəsdən törədilən yanğınlar nəticəsində isə meşə və yaşıllıq massivləri yox edilib. İşğal olunan ərazilərin azad edilməsi zamanı Şuşa istiqamətində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən istifadəsi qadağan edilən müxtəlif növ döyüş sursatlarının tətbiqi nəticəsində ətraf təbii mühit fiziki və kimyəvi çirklənməyə məruz qalıb. Qadağan olunan ağ fosfor bombalarından istifadə etməklə anti-humanist üsullarla - digər zəhərli partlayıcı maddələrdən ərazilərimizi işğaldan azad edən ordumuza, həm də flora və faunaya külli miqdarda ziyan vurulub. 22-23 sentyabr 2021-ci il tarixdə Litva Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən "Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi"nə dair keçirilən onlayn seminarda Tibb İdarəsinin də hərbi ekoloq mütəxəssisləri iştirak edib, Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı aparılan ekoloji terror aktları barədə seminar iştirakçılarına faktlar əsasında geniş məlumat verilib və Ermənistanın yalnız Cənubi Qafqaz regionunda deyil, bütün bəşəriyyət üçün təhlükəli olan ekoloji terrorçu bir dövlət olması diqqətə çatdırılıb (Adil Məmmədov Müdafiə Nazirliyinin tibb idarəsi, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru 17 noyabr 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi rəsmi elektron səhifəsi).

Hazırda Azərbaycanlı fəallar və ekologiya üzrə qeyri-hökumət təşkilatlarının üzvləri (QHT) tərəfindən 2022-ci il dekabr ayının 12-dən Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonunda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarına qarşı Xankəndi-Laçın yolunda keçirilən etiraz aksiyası davam edir. Dinc etirazçılar aksiyanın keçirildiyi ilk gündən etibarən dünya ictimaiyyətini ekologiyanı qorumağa çağırır. Gənclərdən ibarət aksiya iştirakçıları Laçın və Xankəndi istiqamətlərində hərəkətə maneə törətmədən tələblərinin yerinə yetirilməsini təkid edən rus və ingilis dillərində yazılmış plakatlar qaldıraraq vətənpərvərlik ruhunda mahnılar oxuyurlar. Gənc fəallar "Azərbaycan oyaqdır, sərvətinə dayaqdır!",

“Azərbaycan vahiddir, sərvətinə sahibdir!”, “Ekoloji cinayətə son!”, “Stop ekoterror!”, “Берегите природу!”, “Экоциду нет!”, “Мониторингу да!” şüarlarını səsləndirirlər.

Bir daha qeyd edək ki, İctimai sağlamlıq geniş termindir və onu müəyyən etmək çətindir. Burada məqsəd hamı üçün maksimum sağlamlıq və bu məqsədə nail olmaq üçün cəhdlər daxildir.

Tibb İnstitutunun "İctimai Sağlamlığın Gələcəyi" adlı hesabatından da müəyyən edildiyi kimi ictimai sağlamlığın missiyası insanların sağlam ola biləcəyi şəraitin təmin edilməsində cəmiyyətin marağını təmin etməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Müəzizə 2. İctimai sağlamlığın mahiyyəti. Azərbaycan Tibb Universiteti.
2. Məmmədov Adil. 17 noyabr 2021-ci il. Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi rəsmi elektron səhifəsi.

The formation of a healthy society is a social activity and is the moral duty of everyone, regardless of class, gender, or race. Public health is one of the factors that lead to the civilization of mankind. This problem, which maintains its relevance at the individual and state level, has become a research field and has contributed to the development of medicine. One of the scientific studies that focused attention on the importance of public health was the Institute of Medicine's 1988 report entitled "The Future of Public Health." One of the first tasks of the study committee was to reexamine the definition of public health, justifying the need for a broad definition of public health to be effective. The study committee's rationale definition consists of four parts: the mission, nature, organizational framework, and core functions of public health. "The Future of Public Health" defines the mission of public health as "creating conditions where people can be healthy, ensuring the interests of society."

The essence of public health is "organized community efforts aimed at preventing disease and promoting health." The organizational framework of public health encompasses "activities carried out within the formal structure of government, as well as the related efforts of private and voluntary organizations and individuals." Public health has three main functions:

1. Evaluation
2. Policy development
3. Security

One way to better understand public health and its functions is to compare it to medical practice. While medicine deals with individual patients, public health treats society as its patient. Thus, public health care stands guard over the health of the population, while medicine focuses on curing patients. Public health takes measures to prevent disease.

Prevention and Intervention

The public health approach to health problems in society is described as a five-step process:

1. Identify the health problem;
2. Identify risk factors related to the problem;
3. Develop and test community-level interventions to manage or prevent the cause of the problem;
4. Implementation of interventions to improve the health of the population;
5. Monitor those interventions to assess their effectiveness.

Thus, the primary task of prevention is to develop interventions designed to prevent specific problems identified either through an assessment process initiated by a public health agency or through public concern about an unusual event. The right to health protection is established in Article 41 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. Awareness measures against breast cancer, which is

widespread in the world, are carried out among the population in Azerbaijan. Referring to the official news of AZERTAC UMMTU, the preventive examination and educational measures carried out in the regions within the framework of the "Month of fight against breast cancer" with the joint organization of the Ministry of Health, the Union of Management of Medical Territorial Units (UMMTU), the National Oncology Center and the "Regional Development" Public Union is an example.

An example of this is the new type of pneumonia COVID-19 coronavirus pandemic. The virus was first detected in Wuhan, central China's Hubei province, in a case of pneumonia of unknown origin in local residents associated with the local Huanan meat and seafood market, according to the World Health Organization. A pandemic has been declared worldwide by the World Health Organization since March 2020. Thanks to the preventive prophylactic epidemiological measures implemented by the Operational Staff of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan (vaccine against COVID-19, wearing a mask, maintaining social distance, disinfecting streets and living spaces, observing hygienic rules), the existing restrictions are relaxed in accordance with the sanitary-epidemiological situation, from the quarantine regime phased exit mechanisms are applied.

Public health is the focus of the World Health Organization and is constantly developing programs in the field of health. The World Health Organization was founded in 1946 at the international health conference held in New York. On April 7, 1948, the organization's charter came into force. The activities of Universal Health Insurance include the full spectrum of prevention, treatment, rehabilitation and palliative care. The date of establishment of the organization is celebrated as World Health Day.

Public health measures or activities are controversial. It tends to arise from various influences. This includes spiritual and religious, economic, personal effects. Since there is a human factor behind every impact, the individual impact remains relevant. For this reason, public health programs in the United States focus on human behavior. Thus, all processes, starting from the protection of ecology, up to household and everyday healthy lifestyle, are individual and social in nature. For example, the cleanliness and safety of forests, rivers and water bodies, and compliance with daily hygiene rules are caused by individual influences. A healthy public environment also depends on the balance of the ecosystem. The presence of ecosystems in the world can be divided into four subgroups:

- Terrestrial ecosystem refers to the ecosystem on and within the earth, the rich vegetation types that surround the terrestrial ecosystem.

As much as the creation of forest strips is a great contribution to our planet, wildfires are just as damaging to the ecosystem.

- Aquatic ecosystems include two types of marine ecosystems that characterize the interaction of liquid water-based biotic and abiotic components. Their environment is salt water and fresh water ecosystems.

Discharge of industrial and domestic waste water into the seas and water basins, disposal of waste, water used without saving is also a blow to the water ecosystem and human health.

- Mixed ecosystems combine at least two environments, terrestrial and aquatic. This ecosystem also includes the air environment.

- The main feature of the human ecosystem is the exchange of matter and energy, which depends on the human factor.

Although some abiotic factors such as solar radiation, air, water and soil are naturally involved, they are mainly controlled by humans.

Combating environmental terrorism is a key political activity in ensuring public health. Adil Mammadov, medical department of the Ministry of Defense, doctor of philosophy in biology on November 17, 2021 on the official website of the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan

In the title "Ecological terrorism of Armenia and the natural environment in our occupied territories", he rightly said: "The Republic of Azerbaijan is among the states that actively participate in the fight against international terrorism. In our country, a strong policy of fighting against both domestic and

foreign terrorism is carried out. Terrorist acts aimed at disrupting the ecological balance in any state are part of ecocide and aim to create environmental problems. The main goal of preventing ecological terrorism is to ensure the ecological safety of the population, protect the environment and prevent the loss of living things.

Damage caused by any country or individuals to the nature, flora and fauna of another country, by destroying its natural resources, is considered environmental terrorism.

Starting from 1988, the war started against Azerbaijan by the Armenians and the forces supporting them led to the destruction of cities and villages, the genocide of the peaceful population, and at the same time, the destruction of flora and fauna. Since the military conflict and war were conducted only on the territory of the Republic of Azerbaijan, the atmosphere, water sources and our lands were exposed to biological, chemical and physical pollution.

In addition to being an occupying state that implements the policy of ethnic cleansing in the Caucasus region as a whole, Armenia is also a state that plays an exceptional role in carrying out terrorist acts against the civilian population and supports terrorism. It has been confirmed that the Republic of Armenia uses various types of ammunition and ballistic missiles against the civilian population, which are prohibited for use and application during battles. Thus, OTR-21 "Tochka" and "Skad" ballistic missiles, whose use and application are prohibited, were used against civilians (Ganja, Mingachevir, Barda, Tartar) in October-November 2020.

For nearly 30 years, Armenia has caused a huge amount of irreparable damage to the natural resources and natural environment of the occupied territories. As a result of the patronage of the occupying state, the natural resources of the occupied territories were illegally exploited and looted by various companies. The damage to the natural environment of those areas has caused the ecological balance in the region to be disturbed. Our occupied settlements were looted by Armenian armed forces, houses were destroyed, and water, electricity, gas and other communication lines were completely disabled. Important railway lines of the republic were dismantled and rendered unusable.

In general, the territories of Azerbaijan, which were subjected to environmental terrorism by Armenia, have become a regional ecological disaster zone. The international normative legal documents and laws on the protection of the natural environment in the territories occupied by the armed forces of Armenia have not been followed. Thus, during the monitoring in the liberated territories, we once again witnessed the looting of our natural resources, the cutting of perennial valuable trees in the forests (the personnel of the Armenian armed forces and its military equipment were used for their transportation). In the direction of the Gazakh region, along the Murov mountain range, in the direction of Aghdara, in the forest area of Talish, Gulustan, Baranbart, 100 hectares of beech, gum, blueberry, pine, oak, etc. perennial trees were cut down and transported to Armenia. The work of looting forest resources in the mentioned areas was directly led by the military personnel of the occupying army. Placement of military units and military equipment by the enemy in combat positions, construction of engineering fortifications, construction of connecting roads for the purpose of maneuvering of personnel and equipment, cutting of trees and bushes during soil excavation, burning of pastures, etc. flora and fauna were seriously damaged as a result. The work done by the enemy army in those areas should be regarded as an act of environmental terrorism that caused the destruction of the nature of Azerbaijan. The victorious end of the 44-day Patriotic War, which began in September 2020, put an end to the liberation of our lands from occupation, as well as to the implementation of ecological terrorist acts. Environmental specialists of the Medical Department of the Ministry of Defense were dispatched to the areas liberated during the battles, as well as to the cities of Ganja, Mingachevir and Barda, which were hit by rockets, and carried out environmental monitoring, and physical, chemical and biological analyzes of the samples taken from soil and water sources were carried out in the environmental laboratory. During the monitoring, it was determined that the Armenians completely destroyed the regional centers, cities, towns and villages freed from the occupation, and the trees and bushes on the roadsides were cut down and destroyed. As a result of deliberate fires, forest and green massifs were destroyed. During the liberation of the occupied territories, the natural environment was subjected to physical and chemical pollution as a result of the use of various types of ammunition prohibited by the Armenian armed forces in the direction of

Shusha. A huge amount of damage has been done to our army, as well as to the flora and fauna, which freed our territories from occupation by using the banned white phosphorus bombs in anti-humanistic ways - other toxic explosives. On September 22-23, 2021, the military environmental specialists of the Medical Department participated in the online seminar on "Environmental protection within the framework of the Eastern Partnership" held by the Armed Forces of the Republic of Lithuania. information was provided and it was pointed out that Armenia is an ecological terrorist state that is dangerous not only in the South Caucasus region, but for all mankind (Adil Mammadov, medical department of the Ministry of Defense, doctor of philosophy in biology on November 17, 2021, the official website of the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan).

Currently, the protest action held by Azerbaijani activists and members of environmental non-governmental organizations (NGOs) on the Khankendi-Lachin road against the illegal exploitation of mineral deposits in the Karabakh economic region of Azerbaijan from December 12, 2022 continues. Peaceful protesters have been calling on the world community to protect the environment since the first day of the action. The participants of the action, consisting of young people, raised placards written in Russian and English and sang songs in the spirit of patriotism in the direction of Lachin and Khankendi, insisting on the fulfillment of their demands. Young activists "Azerbaijan is awake, it supports its wealth!", "Azerbaijan is united, it has its wealth!", "Stop environmental crime!", "Stop ecoterror!", "Beregite the nature!", "There is no ecocide!", "Monitoring too!" they chant their slogans.

Again, Public health is a broad term and difficult to define. It includes the goal of maximum health for all and the efforts to achieve this goal.

As defined in the Institute of Medicine's report "The Future of Public Health," the mission of public health is to satisfy society's interest in providing conditions in which people can be healthy.

Literature used:

1. Lecture 2. The essence of public health. Azerbaijan medical university.
2. Mammadov Adil. November 17, 2021. The official website of the Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan.